

dr Dawid Kobiółka, Tomasz Jankowski

Wystawa pt. „Archeologia Zbrodni pomorskiej 1939 – chojnicka Dolina Śmierci” w baszcie Kurza Stopa chojnickiego Muzeum Historyczno-Etnograficznego im. Juliana Rydzkowskiego

Wstęp

W sierpniu 2022 r. rozpoczęła się realizacja interdyscyplinarnego oraz międzynarodowego projektu naukowego pt. „Archeologia Zbrodni pomorskiej 1939”. Jest on pokłosiem dwóch wcześniejszych zadań badawczych związanych z chojnicką Doliną Śmierci – miejscem masowych rozstrzeliwań polskiej ludności z jesieni 1939 r., jak i niemieckich zbrodni dokonanych pod koniec stycznia 1945 r. W 2020 r. udało się zrealizować prace badawcze będące składowymi „Archeologii Doliny Śmierci”, których głównym rezultatem było zlokalizowanie miejsca zalegania spalonych szczątków ludzkich. Rok później w ramach projektu pt. „Straszny swąd spalenizny: archeologiczne badania miejsca kaźni w chojnickiej Dolinie Śmierci” wraz z Pionem Śledczym Instytutu Pamięci Narodowej ze zlokalizowanego miejsca podjęto m.in. prawie tonę spalonych kości ludzkich oraz ponad cztery tysiące artefaktów – materialnych dowodów popełnionej zbrodni pod Chojnicami pod koniec stycznia 1945 r.

Kontekst historyczny

Pojęcie „Zbrodni pomorskiej 1939” jest terminem, który od relatywnie niedawnego czasu pojawia się w dyskusjach naukowych. Obejmuje on jednak wydarzenia i procesy dobrze znane historykom (oraz regionalistom) i przez nich badane na przestrzeni ostatnich dekad. Jesienią 1939 r. na całym Pomorzu Gdańskim dochodziło do masowych rozstrzeliwań „warstwy przywódczej” narodu polskiego. Byli wśród nich m.in. duchowni, urzędnicy państwowi, kupcy, ziemianie, członkowie różnego rodzaju patriotycznych stowarzyszeń (przede wszystkim zaś osoby zrzeszone w Polskim Związku Zachodnim), kombatan ci powstania wielkopolskiego itd. Niemcy tym działaniom nadali kryptonim „Intelligenzaktion” – w dosłownym tłumaczeniu „Akcja Inteligencja”. Na chwilę obecną znanych jest ok. 400 miejscowości, w którym funkcjonariusze III Rzeszy dokonywali pojedynczych, zbiorowych i masowych egzekucji obywateli polskich.

W wielu tych miejscach poza szeroko rozumianą „kadrą kierowniczą narodu polskiego” mordowano także osoby umyślowo chore, którym nadano kryptonim „T4”. Ostatnią kategorią osób rozstrzeliwanych byli nieliczni członkowie społeczności żydowskiej, która zamieszkiwała Pomorze Gdańskie przed 1 września 1939 r. W ciągu pierwszych miesięcy II wojny światowej, jak można jedynie dzisiaj ogólnie szacować, wymordowano co najmniej 20–30 tysięcy ludzi. W miejscach eksterminacji życie

tracili także rolnicy, robotnicy, osoby bez wykształcenia itd. Były różne przyczyny, dla których dana osoba znalazła się w przyszłym miejscu kaźni. Te argumenty były podnoszone w przeszłości, podważając zasadność posługiwania się tłumaczeniem niemieckiego terminu „Intelligenzaktion” – nie tylko przedstawiciele inteligencji byli mordowani jesienią 1939 r. na Pomorzu Gdańskim. Zważając na wyjątkową skalę popełnionych zbrodni w trakcie pierwszych miesięcy II wojny światowej na Pomorzu Gdańskim, sposób ich organizacji i przeprowadzenia, udział określonych niemieckich formacji wojskowych, policyjnych oraz parapolicyjnych, część badaczy uznała, że określenie „Zbrodnie pomorskie 1939” będzie trafniej oddawało sedno problemu:

Pojęcie „Zbrodni Pomorskiej 1939 roku” obejmuje akty eksterminacji bezpośredniej dokonane na ludności polskiej od września do grudnia 1939 r. (w niektórych miejscach do początku 1940 r.) przez oddziały Volksdeutscher Selbstschutz, przy aktywnym wsparciu Wehrmachtu i SS (Ceran i in. 2021).

Zatem „Archeologia Zbrodni pomorskiej 1939” jest projektem naukowym, który wykorzystując źródła i metody badań archeologicznych, ma w zamierzeniu odnaleźć, zmapować, zinwentaryzować oraz poddać analizie materialne ślady zbrodni związanych z masowymi mordami z jesieni 1939 r. na Pomorzu Gdańskim. Ze względu na charakter podejmowanej problematyki dwoma pozostałymi filarami projektu są: „historia Zbrodni pomorskiej 1939” oraz „etnografia Zbrodni pomorskiej 1939”. Bazując na specyfice każdej z przywołanych dyscyplin naukowych (archeologia, historia, etnografia) założono, że taka metodologia może przyczynić się do dokonania nowych ustaleń w związku z badanymi wydarzeniami z początkowego okresu II wojny światowej. Należy podkreślić także, że działania są realizowane jako składowa oficjalnych śledztw prowadzonych przez gdański Pion Śledczy Instytutu Pamięci Narodowej oraz przy współpracy z hiszpańskimi naukowcami (archeologami, medykami sądowymi oraz antropologami fizycznymi).

Jednym z owych ok. 400 miejsc kaźni na Pomorzu Gdańskim jest chojnicka Dolina Śmierci, w której – jak wynika z materiałów archiwalnych – na przełomie października i listopada 1939 r. wymordowano lokalną inteligencję, pensjonariuszy Krajowych Zakładów Opieki Społecznej oraz miejscową społeczność żydowską. Zaś pod koniec stycznia 1945 r. pod Chojnicami rozstrzelano kilkuset Polaków, a ich ciała następnie spalono w celu zatuszowania śladów zbrodni.

Wystawa „Archeologia Zbrodni pomorskiej 1939 – chojnicka Dolina Śmierci”

Chojnicka Dolina Śmierci jest jednym z przynajmniej czterech miejsc kaźni badanych w ramach „Archeologii Zbrodni pomorskiej 1939”. Wśród pierwszych wyników zrealizowanych prac znalazła się wystawa pt. „Archeologia Zbrodni pomorskiej 1939 – chojnicka Dolina Śmierci”, która podsumowuje dotychczasowy stan wiedzy i ustaleń prokuratorskich na okoliczność masowych zbrodni, do których doszło pod Chojnicami w latach 1939–1945. Jej oficjalnie otwarcie miało miejsce 11 listopada 2022 r. o godzinie 13:15 w baszcie Kurza Stopa (ul. Podmurna 3), która jest składową chojnickiego Muzeum Historyczno-Etnograficznego im. Juliana Rydzkowskiego. Współorganizatorem wystawy oraz wydarzenia był gdański oddział Instytutu Pamięci Narodowej. Będzie ona prezentowana w Chojnicach do 31 stycznia 2023 r. – następnie planowane są kolejne wernisaże w różnych krajowych instytucjach.

Można zaryzykować twierdzenie, że spotkanie 11 listopada 2022 r. w chojnickiej baszcie było pierwszą

Tablica tytułowa wystawy
 ↪ zbiory Instytutu Pamięci Narodowej

tego rodzaju ekspozycją muzealną w naszym kraju. Składa się ona z czterech elementów. Po pierwsze, wystawę tworzy 19 tablic tematycznych, które prezentują idee projektu, kontekst historyczny związany ze Zbrodnią pomorską 1939 r. oraz sytuację w Chojnicach w pierwszych miesiącach II wojny światowej. Bardzo ważną jej składową są tematyczne tablice poświęcone poszczególnym ofiarom oraz grupom społecznym i zawodowym (nauczyciele, pocztowcy, duchowni), które udało się rozpoznać rodzinie i bliskim w trakcie prowadzonych w listopadzie i grudniu 1945 r. ekshumacji na Polach Igielskich. Wernisaż był sposobnością do prezentacji samej metodologii projektu, w ramach której

Tablica prezentująca badania etnograficzne wśród rodzin ofiar zamordowanych w Dolinie Śmierci
 ↪ zbiory Instytutu Pamięci Narodowej

Otwarcie wystawy: przemawia Barbara Zagórska –
dyrektor Muzeum Historyczno-Etnograficznego
im. Juliana Rydzkowskiego w Chojnicach
→ fot. D. Frymark

badania etnograficzne wśród rodzin ofiar oraz mieszkańców Chojnic pozostają ważną jej składową. Podobnie sytuacja wygląda z pracami archeologicznymi – chojnicka Dolina Śmierci jest jednym z niewielu miejsc kaźni, w której takie działania były, są i będą w najbliższej przyszłości prowadzone. Na tablicach znajdują się np. informacje o dokonanych odkryciach, o osobach, które uszły z życiem z miejsca kaźni pod miastem czy też szcunki ukazujące skalę i charakter dokonanych zbrodni.

Tablice tematyczne to jednak tylko jeden z elementów idei wystawy. Jej równie ważnymi składnikami są powojenne dokumenty wytworzone przez członków Powiatowego Komitetu Uczczenia Ofiar Zbrodni Hitlerowskich w Chojnicach – instytucję powołaną m.in. do zbadania skali popełnionych zbrodni oraz odnalezienia grobów ofiar – to materiały wchodzące obecnie w skład archiwum Muzeum Historyczno-Etnograficznego im. Juliana Rydzkowskiego w Chojnicach. Właśnie w tych materiałach znajdowały się informacje, że po wojnie nie ekshumowano wszystkich grobów – zarówno osób umyślowo chorych, jak i ofiar zamordowanych pod koniec stycznia 1945 r. w Dolinie Śmierci. Za bardzo dużą wartość omawianej wystawy należy uznać różnego rodzaju pamiątki rodzinne (m.in. zdjęcia, oficjalne dokumenty, artefakty, spisane wspomnienia), które potomkowie ofiar skrzętnie przechowywali przez ostatnie dekady, a które udostępnili na potrzeby wystawy. W większości wypadków to pierwsza publiczna prezentacja tych nieznanych, a także cennych źródeł historycznych dotyczących wydarzeń z jesieni 1939 r. w mieście oraz na terenie całego powiatu chojnickiego.

Otwarcie wystawy stanowiło także sposobność do publicznej prezentacji materialnych śladów zbrodni mających miejsce pod Chojnicami w czasie trwania II wojny światowej. Są wśród nich łuski i pociski od broni krótkiej oraz karabinowej czy też rzeczy osobiste ofiar. Po raz

pierwszy zaprezentowano społeczeństwu niektóre z artefaktów związanych z zeszłorocznymi pracami ekshumacyjnymi w Dolinie Śmierci (m.in. medaliki, krzyżyki, monety, guziki, sprzączki do pasa, tzw. „podkówki”, scyzoryki).

Ekspozycja stanowi zwięzłą całość podsumowującą obecny stan wiedzy oraz dokonane odkrycia na okoliczność masowych rozstrzeliwań z pierwszych miesięcy II wojny światowej pod Chojnicami – w miejscu nazwanym od nich mianem „Doliny Śmierci”. Wydarzenia te są składową Zbrodni pomorskiej 1939. Przeprowadzone i dalej planowane prace naukowe oraz działania prokuratorskie pozwoliły na dokonanie nowych, ważnych i historycznych odkryć – omawiana wystawa je w pewnym zakresie przybliży i daje sposobność zapoznania się z wyjątkowym zbiorem źródeł słownych, wizualnych oraz materialnych prezentujących dziedzictwo Zbrodni pomorskiej 1939 na terenie Chojnic i powiatu.

Podziękowania

W tym miejscu należą się serdecznie podziękowania wszystkim mieszkańcom miasta i powiatu chojnickiego, którzy pomagają w prowadzonych działaniach naukowych. Urząd Miasta Chojnice jest partnerem realizowanych prac i wspomaga je na wielu poziomach.

Projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie umowy nr UMO-2021/43/D/HS3/00033.

Postscriptum

Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku zwraca się z prośbą do wszystkich osób, których krewni stracili życie z rąk funkcjonariuszy i współpracowników III Rzeszy na terenie Chojnic oraz powiatu chojnickiego, o zgłaszanie się do IPN Oddział w Gdańsku w celu zdania relacji o historii swoich krewnych oraz ewentualnego udostępnienia materiału genetycznego do badań identyfikacyjnych. Kontakt: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku, al. Grunwaldzka 216, 80-266 Gdańsk, tel. 58 660 67 30.

W sprawie różnego rodzaju pamiątek, wspomnień, zdjęć, dokumentów związanych w każdy możliwy sposób z Doliną Śmierci prosi się także o bezpośredni kontakt z kierownikiem prac projektowych (dr Dawid Kobiałka, numer telefonu: 733 233 431, adres e-mail: dawidkobiałka@wp.pl).

Bibliografia

→ Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M. 2021. Zbrodnia Pomorska 1939 roku.

→ *Przystanek Historia* 6.10.2021. Dostępne na <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnia-pomorska/85856,Zbrodnia-Pomorska-1939-roku.html> (dostęp 3.12.2022).

